

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІЗНЕСУ І ПРАВА
КАФЕДРА НАЦІОНАЛЬНОГО, МІЖНАРОДНОГО ПРАВА
ТА
ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ГРОМАДЯНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В
УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала: студентка ІІ курсу 10-283 М (з)
група

Спеціальності:

262 «Правоохоронна діяльність»

Освітньо-професійної програми

«Правоохоронна діяльність»

Черняк Ірина Вікторівна

Керівник д.ю.н., проф. Сотула О.С.

Рецензент к.ю.н., доц. Кронівець Т.М.

Івано-Франківськ – 2024

ЗМІСТ**ЗМІСТ**

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Міжнародно-правові стандарти та національні гарантії захисту громадянського населення в умовах військових конфліктів.....	9
1.1. Норми міжнародного права щодо захисту цивільних осіб в умовах збройного конфлікту.....	9
1.2. Законодавчі гарантії захисту цивільних осіб в Україні в умовах збройного конфлікту.....	16
РОЗДІЛ 2. Гуманітарна криза як передумова порушення прав громадянського населення в умовах російсько-української війни.....	24
2.1. Руйнування інфраструктури України та вплив війни на економічний розвиток.....	24
2.2. Проблеми захисту та реалізації прав громадянського цивільних осіб в умовах гуманітарної кризи в Україні.....	31
РОЗДІЛ 3. Міжнародні та національні механізми захисту громадянського населення в умовах військових конфліктів (на прикладі України).....	38
3.1. Міжнародно-правові механізми захисту прав громадянського населення під час російсько-української війни.....	38
3.2. Шляхи вдосконалення правового захисту цивільних осіб в умовах збройного конфлікту в Україні.....	46
ВИСНОВКИ.....	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	56

ВСТУП

Актуальність теми. Правовий захист громадянського населення в умовах військових конфліктів є однією з ключових проблем сучасного міжнародного права та національних правових систем. Актуальність дослідження цієї теми обумовлена тим, що військові конфлікти, які супроводжуються масовими порушеннями прав людини, несуть загрозу не лише окремим державам, але й міжнародній безпеці та правопорядку. Громадянське населення є найбільш уразливою категорією, яка зазнає значних страждань через збройні зіткнення, примусове переміщення, руйнування цивільної інфраструктури, доступу до медичної допомоги та інших основоположних прав.

Особливо гостро це питання постає в умовах російсько-української війни, яка триває з 2014 року та набула повномасштабного характеру у 2022 році. За цей період мільйони громадян України зазнали серйозних порушень прав, включно з депортаціями, примусовим переселенням, обстрілами цивільної інфраструктури, тортурами, сексуальним насильством, незаконними затриманнями та ін., також, зафіксовані випадки вбивств цивільного населення, масових поховань та інших злочинів, що можуть бути кваліфіковані як воєнні злочини або геноцид.

Міжнародне гуманітарне право передбачає певні механізми захисту цивільного населення під час війни, зокрема Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи до них, проте практика свідчить, що навіть наявність цих норм не гарантує належного захисту, оскільки, в умовах сучасних гібридних конфліктів, які характеризуються асиметричністю, маніпуляцією міжнародним правом і залученням приватних військових компаній, забезпечення дотримання цих норм стає ще складнішим.

В умовах російсько-української війни правовий захист цивільного населення стикається з низкою викликів: по-перше, це проблема ефективного документування воєнних злочинів проти цивільного

населення і забезпечення невідворотності покарання для винних (Україна спільно з міжнародними організаціями, такими як Міжнародний кримінальний суд, активно працює над збором доказів воєнних злочинів); по-друге, важливою є проблема забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб та біженців, які залишили свої домівки через бойові дії, що потребує розробки спеціальних правових механізмів, які гарантуватимуть їм доступ до житла, медичних послуг, освіти та роботи; по-третє, особливої уваги потребує захист прав дітей, які страждають від воєнних дій, оскільки примусова депортація українських дітей до росії, позбавлення їхнього права на національну ідентичність і сімейний зв'язок є одним із найбільших викликів сучасної правозахисної практики. Актуальність дослідження теми також зумовлена необхідністю вдосконалення національного законодавства, яке повинно бути гармонізоване з нормами міжнародного гуманітарного права. Україна активно працює над адаптацією свого законодавства до стандартів Європейського Союзу, що включає створення правових механізмів для захисту цивільного населення в умовах військових конфліктів.

Отже, дослідження правового захисту громадянського населення в умовах військових конфліктів є не лише академічно важливим, але й має практичну значущість. Воно сприяє пошуку нових підходів до забезпечення прав людини, вдосконалення міжнародних та національних механізмів захисту, а також формуванню довгострокової стратегії постконфліктного відновлення. В умовах російсько-української війни це питання стає ще більш актуальним, оскільки від нього залежить не лише доля мільйонів людей, але й майбутнє міжнародного правопорядку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Кваліфікаційну роботу виконано в контексті наукових досліджень відповідно до Стратегія розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 рр. (затверджено Постановою загальних борів НАПрН України від 26.03.21 р. від 12-21), тематики науково-дослідної

роботи кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності факультету бізнесу і права Херсонського державного університету «Теоретичні та практичні проблеми розвитку окремих галузей права» (номер державної реєстрації – 0124U002381). Тему кваліфікаційної роботи затверджено Вченою радою Херсонського державного університету (наказ №672-Д від 01.11.2024 р.).

Метою роботи є комплексне дослідження правового захисту громадянського населення в умовах військових конфліктів.

Для досягнення визначеної мети дослідження було поставлено наступні завдання:

- 1) охарактеризувати норми міжнародного права щодо захисту цивільних осіб в умовах збройного конфлікту;
- 2) означити законодавчі гарантії захисту цивільних осіб в Україні в умовах збройного конфлікту;
- 3) проаналізувати стан руйнування інфраструктури України та вплив війни на українську економіку;
- 4) визначити проблеми захисту та реалізації прав громадянського цивільних осіб в умовах гуманітарної кризи в Україні;
- 5) розкрити міжнародно-правові механізми захисту прав громадянського населення під час російсько-української війни;
- 6) окреслили шляхи вдосконалення правового захисту цивільних осіб в умовах збройного конфлікту в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини в сфері захисту прав людини і громадянина.

Предмет дослідження є механізм правового захисту громадянського населення в умовах військових конфліктів.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження виступає комплекс загально-філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, зокрема: діалектичний метод (застосовувався для аналізу правового захисту громадянського населення

як складного, багатогранного явища, яке розвивається у взаємозв'язку із соціальними, політичними та економічними чинниками. метод дав змогу виявити взаємозалежність різних аспектів досліджуваного питання), метод індукції (застосовувався для узагальнення конкретних фактів порушення прав цивільного населення в умовах війни (зокрема, на прикладі російсько-української війни) з метою формулювання загальних висновків про ефективність існуючих правових механізмів), аналізу (використовувався для детального вивчення окремих елементів правового захисту громадянського населення, таких як документування воєнних злочинів, захист прав дітей, внутрішньо переміщених осіб та біженців), синтезу дозволив об'єднати отримані в результаті аналізу дані для формування цілісного уявлення про ефективність національних та міжнародних механізмів захисту), дедуктивний (використовувався для перевірки теоретичних положень і підходів, пов'язаних із правовим захистом громадянського населення, на основі конкретних фактів і практики, зокрема щодо ситуації в Україні), порівняльно-правовий (застосовувався для зіставлення правових систем різних держав і міжнародних норм, що регулюють захист громадянського населення під час збройних конфліктів, з метою виявлення їх переваг та недоліків), формально-юридичний (дозволив проаналізувати законодавчі акти, міжнародні угоди та інші правові документи, що регулюють правовий захист цивільного населення, для визначення їх змісту, структури та відповідності сучасним викликам) та інші.

Наукова новизна кваліфікаційної роботи полягає у наступному:

- комплексно проаналізовано взаємозв'язок міжнародно-правових стандартів та національних механізмів захисту громадянського населення в умовах військових конфліктів, зокрема в контексті російсько-української війни;

- здійснено системний аналіз законодавчих гарантій України у сфері захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту, із акцентом на прогалини та недоліки нормативно-правового регулювання;
- виявлено специфічні аспекти гуманітарної кризи в Україні, спричиненої військовими діями, зокрема вплив руйнування інфраструктури та економічної нестабільності на реалізацію прав громадянського населення;
- узагальнено досвід функціонування міжнародних механізмів захисту прав цивільного населення під час збройних конфліктів, з подальшим його адаптуванням до українського контексту;
- обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення національної системи захисту громадянського населення в умовах військових конфліктів, які базуються на міжнародному досвіді та враховують сучасні виклики російсько-української війни.

Практичне значення кваліфікаційної роботи. Результати дослідження практичне значення, оскільки вони можуть бути використані:

У діяльності органів державної влади – з метою оптимізації роботи державних установ, що займаються захистом прав громадянського населення, наданням гуманітарної допомоги та ліквідацією наслідків збройних конфліктів.

У правозахисній діяльності – для підвищення ефективності роботи неурядових організацій, спрямованої на фіксацію порушень прав громадянського населення та захист постраждалих осіб.

У освітньому процесі – матеріали дослідження можуть бути використані для підготовки курсів із міжнародного гуманітарного права, прав людини та вирішення гуманітарних криз.

Структура роботи обумовлена її метою, завданнями та предметом дослідження й складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ

1.1. Норми міжнародного права щодо захисту цивільних осіб в умовах збройного конфлікту

Нормативно-правова основа стандартів захисту цивільного населення в умовах військових конфліктів – це сукупність нормативно-правових актів та правових норм, які регулюють суспільні відносини в сфері захисту цивільного населення в умовах військового конфлікту, забезпечують їх упорядкованість, включає міжнародні національні закони, договори, правові акти, конвенції та угоди які визначають відповідні права та обов'язки сторін конфлікту.

Нормативно-правова основа стандартів захисту цивільного населення в умовах конфлікту має певні характерні ознаки, зокрема:

1. Системний характер, оскільки нормативно-правові акти складають єдину систему правового регулювання даної сфери, а структурні елементи взаємовизначають один одного та є взаємозалежними.

2. Ієрархічність, оскільки нормативно-правові акти підпорядковуються принципу юридичної сили в залежності від місця в системи ієрархії. Наприклад, міжнародні нормативно-правові акти в Україні мають найвищу юридичну силу, якщо згоду на обов'язковість яких було надано Верховною Радою України. Дана теза ґрунтується на положеннях таких нормативно-правових актів, як: Статут ООН (ст.103), Віденська конвенція про право міжнародних договорів (ст.27), Конституція України (ст.9), Закон України «Про міжнародну правові договори» (стаття 19 «якщо міжнародним договором України, який

набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору») [1].

3. **Обов'язковий характер**, оскільки норма закріплення у відповідних нормативно-правових актах є обов'язковими для виконання суб'єктами їх ратифікації чи підписання, а виконання забезпечується системою міжнародно-правового примусу.

4. **Динамічний характер**, оскільки нормативно-правові акти можуть змінюватися та доповнюватися в залежності від зміни міжнародних відносин та вектору міжнародної політики, появи нових форм військових конфліктів (наприклад, таких як гібридні війни, кібервійна, асиметрична війна із залученням терористичних організацій та приватних військових компаній, конфлікти низької інтенсивності т.д.).

Ст. 2 Закону України «Про міжнародні правові договори» визначає наступне поняття міжнародно-правових договорів «міжнародний договір України – укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо)» [1].

Відповідно до законодавства України до міжнародних договорів відносять договори, які укладаються Президентом України або Кабінетом Міністрів України чи за їх дорученням від імені України з метою вирішення політичних, мирних та територіальних питань, питання розмежування виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу України, прав свобод та обов'язки людини і громадянина, участі України в міжнародних організаціях, міждержавних союзах та системних системах колективної безпеки, в сфері надання військової допомоги, використання території та природних ресурсів в Україні і т.д.

За характером правового регулювання міжнародно-правові договори в сфері стандартів захисту цивільного населення в умовах військового конфлікту поділяються на:

1. Загальні, які встановлюють принципи та норми захисту прав людини за будь-яких умов в тому числі і в ході військового конфлікту, до них відноситься: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Декларація прав дитини та ін. Загальні міжнародно-правові акти гарантують особі захист від насильства та посягання на її честь і гідність, визначають цивільним особам статусу недоторканності в умовах збройного конфлікту, принцип пропорційності та відмежування згідно з яким встановлюються обмеження застосування сили, яке забороняє застосування військових дій, що спричиняють надмірні втрати серед цивільного населення порівняно з очікуваною військовою перевагою та заборона нападів на цивільні об'єкти. Також, закріплює такі права цивільного населення в умовах збройного конфлікту, як:

1) право на життя — захист від довільних убивств та насильницьких дій під час збройних конфліктів;

2) заборона катувань та жорстокого поводження — заборона застосування тортур, нелюдського або принизливого поводження до цивільних осіб і військовополонених;

3) право на гуманітарну допомогу — забезпечення доступу до їжі, води, медичних послуг та інших життєво необхідних ресурсів;

4) заборона на участь дітей у бойових діях — заборона вербування та участі дітей у збройних формуваннях;

5) захист цивільних об'єктів — заборона на напади на об'єкти, що мають цивільний характер, зокрема школи, лікарні та житлові будинки;

б) заборона сексуального насильства — захист цивільного населення, особливо жінок і дітей, від сексуального насильства та експлуатації;

7) право на справедливий суд — гарантії захисту прав осіб, які перебувають під судовим або військовим судовим процесом, включаючи військовополонених.

Наприклад, ст. 3 Загальної декларації прав людини визначає наступні основоположні права людини «Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність» [3], а Міжнародний пакт про громадянські і політичні права закріплює у ст. 7 положення у відповідності до якого «нікого не може бути піддано катуванню чи жорсткому, нелюдському або принижуючому гідність поведженню чи покаранню. Зокрема, жодну особу не може бути без її вільної згоди піддано медичним чи науковим досліддам» [4].

0. Спеціалізовані міжнародні НПА, які стосуються безпосередньо захисту цивільного населення в умовах військового конфлікту, до них відносяться:

а) Женевські конвенції про захист жертв війни (1949 р.) регулюють гуманітарний захист осіб, що не беруть участь у бойових діях або припинили брати участь у них, включаючи поранених, хворих, корабельних аварійників, військовополонених та цивільних осіб, основна увага приділяється захисту життя, здоров'я і гідності осіб під час збройних конфліктів [5];

б) Додаткові протоколи до них (Протокол I 1977 р., Протокол II 1977 р. Протокол III 2005 р.) розширюють захист для цивільного населення під час міжнародних збройних конфліктів, встановлюючи заборону на атаки, які не відрізняють військових і цивільних осіб, і обмежує застосування зброї, яка спричиняє надмірні страждання. Також, вперше встановлюють правила для захисту цивільних осіб у випадку

внутрішніх збройних конфліктів, вводять додатковий захисний символу — Червоний кристал, який можна використовувати разом з Червоним хрестом або Червоним півмісяцем [6].

в) Римський статут Міжнародного кримінального суду (1998 р.) визначає воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид, зокрема, класифікує напади на цивільних осіб, незаконне використання насильства та вербування дітей-солдатів як воєнні злочини [7] та ін.

0. Міжнародно-правові акти які захищають права та інтереси окремих категорій цивільного населення в умовах військового конфлікту, до них відносяться:

а) в сфері захисту прав дітей в умовах військових конфліктів (Конвенція ООН про права дитини (1989 р.), Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000 р.), Конвенція міжнародної організації праці №182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці (1999 р.), відповідні Резолюції Ради Безпеки ООН та ін.);

б) в сфері захисту прав жінок в умовах військових конфліктів (Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.), Резолюція Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки, мир і безпека» (2000 р.), Резолюції Ради Безпеки ООН щодо сексуального насильства в конфліктах, Глобальна ініціатива щодо сексуального насильства в конфліктах, Пекінська платформа дій (1995 р.), Конвенція ООН про права дитини (1989 р.) та ін.);

в) в сфері захисту прав людей з інвалідністю в умовах військових конфліктів (Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (CRPD, 2006 р.), Керівні принципи щодо внутрішньо переміщених осіб (1998 р.), Резолюція Ради Безпеки ООН № 2475 (2019 р.) та ін.);

г) в сфері захисту прав журналістів в умовах військових конфліктів (Резолюція Ради Безпеки ООН № 1738 (2006 р.), Резолюції ЮНЕСКО та ін.).

Враховуючи обмежений обсяг кваліфікаційної роботи для прикладу більш детально зупинимося на аналізі норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту дітей в умовах збройного конфлікту.

В Декларації прав дитини (1959 р.) закріплено 10 принципів захисту прав дитини, які є основоположними для міжнародного механізму в даній сфері та спрямовані в т.ч. на захист прав дітей під час збройного конфлікту. Наприклад, Принцип 2 Декларації прав дитини закріплює «Дитині законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дадуть їй змогу розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та соціально, здоровим і нормальним шляхом, в умовах свободи та гідності. При ухваленні з цією метою законів основною метою має бути найкраще забезпечення інтересів дитини» [9].

Конвенція ООН про права дитини є одним із ключових міжнародних документів, що встановлює стандарти захисту прав дітей у всіх аспектах їх життя, в т.ч. і в умовах збройних конфліктів. Конвенція визнає дитину як окремий суб'єкт права з особливими потребами у захисті, наданні допомоги та підтримці, підкреслює, що під час збройних конфліктів діти потребують спеціального захисту, оскільки вони є однією з найвразливіших категорій населення. У преамбулі Конвенції ООН про права дитини (1989 р.) визначено, що «дитина має бути повністю підготовлена до самостійного життя в суспільстві та вихована в дусі ідеалів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй, і особливо в дусі миру, гідності, терпимості, свободи, рівності і солідарності» [10]. Конвенція ООН про права дитини наголошує на обов'язки держав захищати дітей в умовах збройного конфлікту, не залучати їх до бойових дій і забезпечувати гуманітарну допомогу, підкреслює важливість реабілітації дітей, які постраждали внаслідок військових конфліктів, і підтримки їх соціальної реінтеграції. Зокрема, ст. 38 Конвенції ООН про права дитини визначає, що «Держави-учасниці вживають всіх можливих

заходів для забезпечення того, щоб особи, які не досягли 15-річного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях» [10], а ст. 39 – «Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведіння, покарання чи збройних конфліктів» [10].

Конвенція ООН про права дитини, а також Факультативний протокол до неї щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000 р.) вимагають від держав забезпечити, щоб діти віком до 18 років не залучалися до збройних формувань. Зокрема, держави повинні вжити заходів для демобілізації дітей-солдатів та забезпечення їхньої реабілітації.

Женевські конвенції (1949 р.) та Додаткові протоколи до них (1977 р., 2005 р.) містять наступні норми-заборони щодо захисту прав дітей у військових конфліктах:

- 1) заборона вербування та використання дітей у збройних конфліктах;
- 2) заборона сексуального насильства проти дітей;
- 3) заборона нападів на освітні та медичні заклади;
- 4) викрадення, депортації та примусового переселення дітей;
- 5) вчинення перешкод щодо надання гуманітарної допомоги дітям;
- 6) жорстокого поведіння, застосування тортур та насильства до дітей-військовополонених, які потрапили у полон під час збройного конфлікту.

Наприклад, ст. 77 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій (Протокол I 1977 р.) визначає основи захисту жертв міжнародних збройних конфліктів «діти користуються особливою повагою, і їм забезпечується захист від будь-якого роду непристойних посягань.

Сторони, що перебувають у конфлікті, забезпечують захист і допомогу, які їм потрібні з огляду на їх вік або з будь-якої іншої причини» [8].

1.2. Законодавчі гарантії захисту цивільних осіб в Україні в умовах збройного конфлікту

Слід зауважити, що національне законодавство виступає важливою складовою механізму захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту, тому законодавчі гарантії захисту цивільних осіб в умовах збройного конфлікту в Україні ґрунтується на ряді загальних і спеціальних НПА та ратифікованих міжнародних актів, про які мова йшла у пункті 1.1. даної кваліфікаційної роботи.

До загальних НПА відносяться: Конституція України, Закони України «Про правовий режим воєнного стану», «Про національну безпеку України», «Про оборону», «Про оборону України», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про основи національного спротиву», «Про боротьбу з тероризмом», Кодекс цивільного захисту України, Кримінальний кодекс України, та ін. Зауваженні національні НПА загального характеру створюють правову основу для захисту прав цивільних осіб в умовах збройного конфлікту. Наприклад, Конституція України, як Основний закон гарантує права та свободи людини, включаючи право на життя, гідність, безпеку, а також захист від насильства, проте, у період дії воєнного стану в умовах збройного конфлікту деякі права можуть бути тимчасово обмежені. Це ж положення знайшло своє відображення і в Законі України «Про правовий режим воєнного стану», який регулює обмеження прав і свобод громадян під час введення воєнного стану, а також забезпечує особливі заходи щодо захисту населення.

До прав, які можуть бути обмежені в умовах воєнного стану, відносяться:

- 1) право на недоторканність житла;
- 2) право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції;
- 3) свобода від втручання в особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України;
- 4) право на свободу пересування;
- 5) право на свободу думки і слова;
- 6) право брати участь в управлінні державними справами, всеукраїнських та місцевих референдумах;
- 7) право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- 8) право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації;
- 9) право володіти, користуватися і розпоряджатися власністю, результатами інтелектуальної та творчої діяльності;
- 10) право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом;
- 11) право на працю та право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів;
- 12) право на освіту [2, 11] (рис. 1. Основні заборони та обмеження під час військового стану)

Закон України «Про оборону України» закріплює положення, які стосуються організації оборони держави та заходів та спрямовані на безпеку цивільного населення, зокрема, у ст. 19 визначено, що «Цивільний захист України у мирний час здійснюється відповідно до Кодексу цивільного захисту України, а в особливий період, зокрема у воєнний час, та з метою підготовки до нього - з урахуванням особливостей, визначених нормами міжнародного гуманітарного права, законодавством про оборону, мобілізацію та правовий режим воєнного стану» [12].

Рис. 1. Основні заборони та обмеження під час військового стану (ілюстрація з відкритих джерел, за матеріалами сайту <http://surl.li/gdnbgv>)

До спеціальних НПА відносяться: Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», Національна стратегія у сфері прав людини та ін.

Розглянемо більш детально їх положення.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» захищає права та свободи осіб, які були змушені залишити місце постійного проживання через збройний конфлікт або за інших надзвичайних обставин та визначає:

- 1) правовий статус внутрішньо переміщеної особи (далі - ВПО), яка має право на соціальний захист і допомогу з боку держави;
- 2) доступ до соціальних та економічних прав, зокрема, передбачено забезпечення доступу до житла, працевлаштування, освіти, медичних послуг, соціальної допомоги та виплат, механізми надання житлових субсидій, соціальних виплат та допомоги у працевлаштуванні.

3) заборона дискримінації, оскільки внутрішньо переміщені особи мають ті самі права та свободи, що й інші громадяни України та не повинні зазнавати дискримінації;

4) добровільність переміщення так, як жодна особа не може бути примусово переміщена, окрім випадків визначених Порядком проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій від 30.10. 2013 р. № 841 (пн.3 Положення визначає, що «З метою захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, в умовах воєнного стану обласні військові адміністрації за погодженням з органами військового командування на відповідній території та Координаційним штабом з проведення евакуаційних заходів та ефективного реагування на масове переміщення населення, утвореним Кабінетом Міністрів України, можуть прийняти рішення про проведення обов'язкової евакуації в примусовий спосіб дітей з їх батьками, особами, які їх замінюють, або іншими законними представниками з окремого населеного пункту в місцевості, де ведуться бойові дії» [14]).

Важливим для реалізації даних положень є дотримання наступних принципів: гарантована підтримка навіть за умов воєнного стану, держава зобов'язана створити умови для безпечної реінтеграції переселенців після завершення конфлікту, спрощені адміністративні процедури для реєстрації та отримання документів у новому місці проживання.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» встановлює особливий правовий режим на територіях, які перебувають під тимчасовою окупацією та орієнтована на створення умов для правового захисту громадян, які виїхали з окупованих територій, зобов'язання держави сприяти реінтеграції територій після деокупації, підтримку громадян у доступі до правосуддя та державних послуг з території підконтрольної Україні.

Важливим положеннями даного Закону є:

- гарантії, що всі громадяни, які проживають на тимчасово окупованій території, зберігають права та свободи, визначені Конституцією України;
- встановлено спеціальний режим для перетину адміністративних кордонів із тимчасово окупованими територіями;
- громадяни мають право на пенсійні та соціальні виплати, навіть якщо вони залишилися на окупованій території, підкреслюється, що російська федерація несе відповідальність за порушення прав людини на окупованих територіях; заборонено примушувати громадян України до прийняття іноземного громадянства.

Так, ст. 5 Закону визначає, що «Україна вживає всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, усім громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території» [15].

Основними напрямками захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту відповідно до Національної стратегії у сфері прав людини є:

- 1) забезпечення права на життя, свободу та особисту безпеку, захист від катувань, доступ до правосуддя, свобода слова, захист прав меншин та вразливих груп.
- 2) захист прав уразливих груп, зокрема, приділяється особлива увага внутрішньо переміщеним особам, людям з інвалідністю, жінкам, дітям і громадянам на тимчасово окупованих територіях;

- 3) заходи для забезпечення рівних прав та можливостей незалежно від соціального статусу, національності чи гендерної ідентичності, в т.ч. і в умовах збройних конфліктів.

Національна стратегія у сфері прав людини закріплює порядок моніторингу порушень прав людини (наприклад, в умовах збройного конфлікту передбачені механізми фіксації та реагування на випадки порушень та залучення судових і несудових механізмів захисту прав людини), залучення міжнародних організацій для підтримки прав людини та відновлення після конфлікту, передбачено заходи для допомоги жертвам конфлікту та поліпшення умов для ВПО.

Так, пн. 2 Стратегії містить положення у відповідності до яких «результатом реалізації Стратегії має стати запровадження системного підходу до забезпечення прав і свобод людини, узгодженості дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, суб'єктів господарювання, створення в Україні ефективного механізму реалізації та захисту прав і свобод людини, усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі порушень, виявлених Європейським судом» [16].

Враховуючи обмежений обсяг даної кваліфікаційної роботи більш детально зупинимося на характеристиці національних законодавчих гарантій захисту прав дитини в Україні в умовах збройного конфлікту, адже під час воєнних дій діти стикаються з серйозними загрозами, такими як насильство, вербування до збройних сил, відсутність доступу до освіти та медичної допомоги, незаконні переміщення та депортація, втрати близьких. Для захисту прав дітей розроблені окрім міжнародних НПА, застосовуються і національні механізми, спрямовані на забезпечення їхніх прав.

До зауважених нормативно-правових актів в даній сфері додамо Закон України «Про охорону дитинства», оскільки, даний Закон визначає стратегічний національний пріоритет, що має важливе значення для

забезпечення національної безпеки України та ефективної внутрішньої політики захисту прав дитини в різних сферах життя, визначає правовий статус дітей, які в т.ч. тих, як постраждали та/або перебувають в зоні воєнних дій та збройних конфліктів, постраждали від сексуального насильства або стали його свідками (очевидцями), дітей-біженців та дітей, які потребують додаткового або тимчасового захисту.

Наприклад, ст. 1 «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, - дитина, яка внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту отримала поранення, контузію, каліцтво, зазнала фізичного, сексуального, психологічного насильства, була викрадена або незаконно вивезена за межі України, залучалася до участі у військових формуваннях або незаконно утримувалася, у тому числі в полоні» [18].

Також, даний закон встановлює заборону щодо будь-якої форми участі та використання дітей у збройних конфліктах, залучення їх до діяльності протизаконних збройних та воєнізованих формувань, обов'язок держави, щодо вжиття заходів захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту, зокрема, щодо:

- 1) запобіганню незаконному переміщенню та депортації дітей з тимчасово окупованих територій, забезпечення розшуку та повернення таких категорій дітей до України;
- 2) вжиття заходів щодо возз'єднання дітей із сім'єю;
- 3) надання соціальної допомоги та підтримки всім дітям, в т.ч. і в сфері їх реалізації права на освіту, отримання соціальних послуг, медичну допомогу та ін.;
- 4) створення умов для реабілітації та соціальної реінтеграції дітей, які постраждали в ході збройного конфлікту;
- 5) влаштування дітей у відповідні дитячі заклади або прийомні сім'ї у випадку якщо вони потребують додаткового або тимчасового захисту та розлучені із батьками і членами своєї сім'ї.

РОЗДІЛ 2

ГУМАНІТАРНА КРИЗА ЯК ПЕРЕДУМОВА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ГРОМАДЯНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

2.1. Руйнування інфраструктури України та вплив війни на економічний розвиток

В ході російсько-української війни відзначається значне руйнування виробничого капіталу та інфраструктури України, негативний вплив на її економічний розвиток. Зокрема, військові дії призводить до зниження транспортної, енергетичної, житлової та промислової інфраструктури, що ускладнює логістику виробництва та забезпечення базових потреб населення, а руйнування підприємств та переривання постачання сировини призводить до зниження обсягів виробництва, зменшення обсягів міжнародної торгівлі, зниження рівня надходження до державного бюджету та зумовлює додаткове фінансування воєнних витрат.

Дефіцит товарів та послуг, викликаний руйнуванням та перебої у постачанні, призводить до інфляції і девальвації національної валюти, зниження довіри до неї та економічної нестабільності, відтоку капіталу та інвестицій (оскільки інвестори уникають ризикових ринків), що призводить до зменшення обсягів внутрішнього і зовнішнього інвестування. Також, війна ускладнює міжнародні економічні відносини та знижує рівень співпраці, призводить до скорочення доходів, купівельної спроможності, обсягів накопичення активів і скорочення робочих місць.

У 2022 р. українська економіка втратила 29,2 % реального ВВП, більше 7 млн. українців опинилися за межею бідності, що склало 24% населення.

Станом на травень 2023 р. ООН визначила, що сума на відновлення інфраструктури України, яка була зруйнована в результаті російсько-української війни складає понад 411 млрд. доларів [35]. У доповіді ООН зауважується, що «економіка України втратила значну частину своїх промислових потужностей та енергетичної інфраструктури через війну і скоротилася на 29,1% у 2022 році. Незважаючи на зовнішню фінансову допомогу, включаючи кредит МВФ і підтримку бюджету з Європейського Союзу і США, економіка, ймовірно, буде стагнувати в 2023» [36].

Слід зауважити, що за методологією «Rapid Damage and Needs Assessments» (RDNA2) Світового банку розрізняють пошкодження та потреби у відновленні в ході російсько-української війни:

1. «пошкодження (damage) – це прямі втрати від знищення чи ушкодження фізичних активів та інфраструктури, що виражені в грошовій формі, на основі вартості заміни чи ремонту втрачених активів за цінами, діючими до початку війни» [37];

2. «потреби (needs) – це вартість відновлення довоєнної нормальності через проведення таких робіт як ремонт, відбудова й реалізація зусиль щодо модернізації, підвищення енергоефективності, з урахуванням інфляції, підвищення страхових премій та ін. Потреби обраховуються за поточними ринковими цінами на момент проведення оцінки» [37].

За даними експертів, а саме, аналітичної команди Київської школи економіки разом з Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури, Міністерством економіки, Міністерством охорони здоров'я, Національним банком України та іншими державними органами в межах Проєкту «Росія заплатить», сума прямих збитків завданих інфраструктурі України через війну станом на січень 2024 року складає майже 155 млрд. доларів (в дану суму також включення збитки завданих Україні в результаті підриву Каховської ГЕС російськими

військовими 06.06.2023 р.). До формування проєкту «Росія заплатить» також долучаються такі організації, як волонтери з Центру економічної стратегії, Антикорупційного штабу, Dragon Capital, Інституту аналітики та адвокатури, Прозорро.Продажі, Трансперенсі Інтернешнл Україна, Prozorro, Української ради торгових центрів, CoST Ukraine, TVIS Ukraine, Culver Aviation, Вкурсі Агро, Асоціація ритейлерів України, Центр розвитку інновацій [38].

Структуру завданих збитків складають:

- 58,9 млрд. доларів збитків житловому фонду, зокрема пошкоджено та зруйновано 250 000 будівель, з них 222 000 приватних будинків, 27000 багатоквартирних будинків та 526 гуртожитків. Найбільшої шкоди житловому фонду завдано в Київській Донецькій Луганській Чернігівській Харківській та Херсонських областях;

- інфраструктурні збитки 36,8 млрд. доларів, з них: 13,1 млрд. доларів збитків завдано промисловості та підприємствам, зокрема було пошкоджено або зруйновано 78 малих, середніх та великих приватних підприємств та 348 державних підприємств;

- 9 млрд. доларів збитків завдано інфраструктурі енергетичної галузі;

- 8,7 млрд. доларів збитків завдано агропромислому комплексу;

- 4,5 млн. доларів збитків завдано сфері житлово-комунального господарства;

- 3,1 млрд. доларів збитків сфері охорони здоров'я, збитків зазнали 4 497 закладів соціальної сфери, охорон здоров'я та освіти [39].

Загалом, було захоплено, зруйновано або пошкоджено 16 тис. одиниць комунального транспорту, 160 тис. сільгосптехніки, 3,8 тис. закладів освіти, 1,8 тис. закладів культури, 426 лікарень, 50 ЦНАПів, 348 релігійних установ, 48 соціальних центрів, 31 торговий центр, 580 адмінбудівель державного та місцевого управління [38].

Загальна оцінка збитків інфраструктури за галузями у грошовому вимірі, станом на січень 2024 р. за даними аналітичної команди Київської школи відображено на рис. 2.

Загальна оцінка збитків інфраструктури за галузями у грошовому вимірі, станом на січень 2024 року	
Тип майна	Оцінка прямих втрат, \$ млрд
Житлові будівлі	58,9
Інфраструктура	36,8
Активи підприємств, промисловість	13,1
Енергетика	9,0
АПК та земельні ресурси	8,7
Освіта	6,8
ЖКГ	4,5
Лісовий фонд	4,5
Транспортні засоби	3,1
Охорона здоров'я	3,1
Торгівля	2,6
Культура, туризм, спорт	2,4
Адміністративні будівлі	0,5
Цифрова інфраструктура	0,5
Соціальна сфера	0,2
Фінансова сфера	0,04
Разом	154,9
Екологія*	16,4

*Екологічні збитки розраховані як збитки від викидів в повітря та не є прямими втратами нерухоності чи інших активів України

Рис. 2. Загальна оцінка збитків інфраструктури за галузями у грошовому вимірі, станом на січень 2024 р. за даними аналітичної команди Київської школи (за матеріалами сайту Kyiv School of Economics, <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zrosla-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/>)

Загалом, економічні збитки від війни включають в себе не тільки руйнування та пошкодження інфраструктури, але й втрати людського капіталу («людський капітал держави – це сукупність знань, навичок та досвіду людей, їх економічна цінність, перспективність та відповідність як нинішнім потребам суспільства, так і майбутнім» [40]) та витрати на військове протистояння агресії.

Слід зауважити, що російсько-українська війна – це не тільки регіональна криза, але і явище яке впливає на різні регіони світу, оскільки завдає серйозного удару світовій економіці та провокує швидкий ріст світової інфляції.

Серед багатосторонніх економічних наслідків російсько-української війни визначають наступні:

- зростання цін на біржові товари. Україна та росія – це великі постачальники біржових товарів, які через війну не працюють на тому

рівні який був раніше, тому світові ціни на газ, нафту та пшеницю різко підвищились, що спровокувало зростання цін на продовольство до рекордних рівнів, зниження рівня доходів, збільшення попиту, торговий дефіцит та зростання інфляції;

- порушення торгівлі, ланцюгів постачання та ремітуванні-боргових операціях в країнах Східної Європи та країнах які в сфері туризму, фінансів і торгівлі залежать від України і росії та змушені вкладати значні кошти в підтримку економіки (наприклад в енергетичну безпеку та військову оборону);

- погіршення фінансових умов на фоні невпевненості бізнесу та інвесторів щодо цін та активів [41].

Вивчення та аналіз економічних наслідків російсько-української війни в Україні є доволі об'ємним і складним за структурним наповненням дослідженням, тому в межах нашої роботи зосередимо увагу на одному із таких аспектів, зокрема відшкодування шкоди завданої культурним цінностям в ході цієї війни.

Вивезення, знищення та пограбування українських культурних цінностей тягне за собою ряд негативних етно-соціальних, культурних та морально-психологічних наслідків для українського суспільства і держави. Як зауважує Заступник Міністра юстиції України Ірина Мудра «Станом на 31.12.2023 р., згідно з звітом щодо оновленої спільної оцінки збитків і потреб, які виникли внаслідок широкомасштабного вторгнення РФ (Rapid Damage and Needs Assessment, RDNA3), загальна сума збитків, завдана культурній спадщині та об'єктам культури в Україні, оцінюється у 2,85 млрд. доларів» [42].

В ході бойових дій під час російсько-української війни пошкоджуються або знищуються культурні шари археологічної спадщини, бібліотечні, музейні, архівні та інші культурні об'єкти, що може розглядатися як складова злочину геноциду проти українського народу, оскільки саме знищення таких культурних цінностей посягає на

українську ідентичність. Як зауважують у своїй праці А.Гавловська та Ю.Томіліна «культурний геноцид – це поняття, яке описує спроби знищення елементів культури, мови, традицій або ідентичності певної групи людей, форма насильства, яка спрямована на винищення або істотне обмеження виявів унікальної культурної ідентичності групи» [43].

Свідоме знищення російськими військами культурних об'єктів на території України свідчить про наступні сценарії культурного геноциду:

- знищення культурних цінностей Українського народу з метою підтвердження міфу про те, що «без росії України не існувало»;
- привласнення матеріальних цінностей України з метою збагачення;
- апропріація культурних цінностей України з метою використання їх для підтвердження власної фейкової історії [44].

Слід зауважити, що політика геноциду культурного геноциду українського народу з боку росії має тривалу історію. Так, починаючи з XVIII-XIX ст. представники російської імперії, до складу якої на той момент частково входили українські землі, вивозили українські культурні цінності з метою привласнення історії та культури України-Русі, знищити свідчення її політичного та військового минулого, здійснення асиміляції українського етносу [45]. Привласнення та пограбування культурних цінностей Українського народу також масово здійснилося у період Першої Світової війни, під час військової інтервенції більшовиків росії проти УНР, під час панування тоталітарного радянського режиму на українських територіях, у період Другої світової війни, після тимчасової окупації АР Крим та частини Донецької і Луганської областей після 2014 року. Окремою формою посягання на культурні цінності України стало привласнення наукових і культурних надбань українських науковців і митців та видання їх за етнічних росіян, зокрема було русифіковано таких

митців, як: І.Рєпіна, І.Айвазовського, К.Малевича, А.Куїнджі, О.Мурашко, Д.Бурлюка, О.Екстер та ін.

Після повномасштабного вторгнення росії на територію України та ведення збройної агресії проти нашої держави було знищено, пошкоджено пограбовано такі культурні об'єкти та цінності, як:

1) знищено Іванківський історико-краєзнавчий музей, Маріупольський драматичний театр, Національний музей Григорія Сковороди та ін.;

2) заміновано територію Національного історико-археологічного заповідника Кам'яної Могили (м. Мелітополь);

3) відмічаються факти мародерства в Херсонському художньому музеї ім.О Шовкуненка, Херсонському обласному краєзнавчому музеї, фондах дореволюційних видань Наукової бібліотеки ім. О.Гончара (м. Херсон), Художній галереї ім. А. Гавдзинського (м.Нова Каховка), Художньому музеї ім. Куїнджі (м. Маріуполь);

4) затоплено в результаті підриву Каховської ГЕС будинок художниці Поліни Райко, будинок-музей письменника Остапа Вишні, Корсунський монастир XVIII ст., місця розкопок середньовічних Тягінської фортеці (с. Тягінка) та міста-порту Олешшя (м. Олешки);

5) вивезено оригінали картин А.Куїнджі, І. Айвазовського, М.Дерегуса, Т. Яблонської, експозицію історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила», колекцію іконопису XVII-XX ст. [43].

2.2. Проблеми захисту та реалізації прав громадянського цивільних осіб в умовах гуманітарної кризи в Україні

На наше переконання передумовами та причинами проблеми захисту та реалізації прав цивільного населення в умовах російсько-української війни є гуманітарна криза в наші державу («гуманітарна криза – серйозне порушення функціонування громади чи суспільства, що спричиняє масштабні людські, матеріальні, економічні чи екологічні втрати, які перевищують здатність постраждалої громади чи суспільства впоратися завдяки використанню власних ресурсів, що вимагає звернення по зовнішню допомогу національного чи міжнародного рівня» [24, с. 327]), яка характеризується високим рівнем смертності та захворюваності, масовим переміщенням населення в середині країни та за її межі, продовольчим кризою та голодом, руйнування інфраструктури і відсутністю доступу до основних послуг, медичною кризою і порушенням санітарних умов, соціальною ізоляцією та ін.

Враховуючи обмежений обсяг даної роботи зупинимося більш детально на дослідженні наслідків російсько-української війни в сфері охорони життя та здоров'я та проблеми переміщення населення.

Будь-який збройний конфлікт тягне за собою масові випадки порушення прав людини та громадянина, зокрема, в ході гібридної війни росії проти України починаючи з 2014 р. та особливо після повномасштабного вторгнення рф на території України 24 лютого 2023 р. було відмічено порушення таких прав як: право на життя, право на свободу (в т.ч. і право на свободу пересування), право на особисту недоторканість, право на достатній життєвий рівень та медичну допомогу, право на судовий захист, право на захист від тортур та насильства, право на свободу слова, вираження думок та переконань, право на приватну власність, право на національне самоідентичність,

право знати своїх батьків та право на сім'ю, право перебувати в громаді та право на громадянство, інші права.

Так, за даними управління Верховного комісара ООН за період з 24.02.2022 року по 15.02.2024 року втрати серед цивільного населення склали щонайменше 30,5 тис. осіб, з них 10,5 тис. осіб загиблими (з них 517 чоловіків, 2093 жінки, 311 хлопчиків та 248 дівчаток, при цьому статі 1885 дорослих та 28 дітей наразі встановити не вдалося), кількість поранених за цей період склала 19 875 осіб, понад 100 осіб загинуло у полоні, з них 1 дитина. На жаль, дана цифра є приблизною, оскільки точну кількість цивільних осіб в місцях тривалих інтенсивних бойових дій, таких як Маріуполь, Попасна, Сєверодонецьк, Часів Яр, Вугледар та ін., та на тимчасово окупованих українських територіях встановити не має можливості.

За даними управління найбільшу кількість серед втрат цивільного населення було спричинено зброєю вибухової дії із широкою зоною ураження (внаслідок артилерійських обстрілів, ударів із реактивних систем залпового вогню та авіабомб в зоні бойових дій - 91 %, від мін та вибухонебезпечних засобів 3,7 %, інших причин - 5,3 % [19].

Найбільшу кількість втрат серед цивільних осіб склали люди похилого віку віком за 60 років які проживали поблизу лінії фронту та не могли або не бажали залишити власні домівки - 36 % [19]. Наприклад, за даними ООН в травні 2024 р. відмічається зростання кількості жертв обумовлено обстрілами Харківської області (53 % від загальної кількості жертв серед цивільного населення), а за період літа кількість загиблих склала на 45% більше, ніж за аналогічний період весняних місяців. Найбільша кількість цивільних осіб загинуло у березень 2022 р. - 4 154 загиблих.

Масові позасудові страти цивільних осіб представниками російської військово-політичної адміністрації та військ у Київській, Чернігівській та Сумській областях України з 24.02. по 06.04.2022 року

фіксується у доповіді ООН підготовленої за результатами роботи відповідної моніторингової місії. Зокрема, в м. Буча було задокументовано вбивство 73 цивільних осіб (з них 54 чоловіків 16 жінок, двох хлопчиків та однієї дівчинки), а підтвердження вбивства очікується по відношенню до 105 осіб [21]. Так, у світі визначено «окрім свавільних страт у місцях тримання під вартою в 27 випадках, представлених у цій доповіді та додатку до неї, порушники свавільно стратили жертв на місці невдовзі після їхнього затримання. Більшість таких страт відбувалися під час так званих «зачисток», поквартирних рейдів, що проводилися солдатами. У цих випадках жертв свавільно страчували у власних будинках, перед житловими будинками та на прилеглих подвір'ях. Інші свавільні страти відбувалися після того, як порушник встановлював фізичний контроль над жертвою, навіть коли остання була вочевидь недієздатною або виявляла намір здатися, наприклад, виконували накази, припиняла будь-які рухи, завмирала чи піднімала руки» [22, с. 14].

За даними платформи «Діти війни» у період з 24 лютого 2022 року по 24 жовтня 2024 року кількість загиблих дітей склала 581 дитина, поранених - 1649, зниклих - 1942, 19 546 - депортованих та або примусово переміщених, дітей постраждалих від сексуального насильства 16 [20]. Зауважимо що платформа створена Міністерством реінтеграції разом з Національним інформаційним бюро за дорученням Офісу Президента України, як «інструмент пошуку дітей, їх порятунку та визволення з місць примусового переміщення чи депортації» [20]. Найбільша кількість дітей загинула у Донецькій, Харківській, Херсонській, Дніпропетровській, Київській, Запорізькій та Миколаївській областях, а 1,5 млн. дітей перебувають під впливом посттравматичного синдрому, інших психічних розладів і стресу яких зазнали під час збройного конфлікту в Україні.

В табл. 1 зазначено наймасштабніші теракти РФ проти цивільного населення з моменту повномасштабного вторгнення на територію України.

Таб 1.

Місце	Дата	Кіл-ть загиблих	Кіл-ть поранених
будинок ОДА м. Харків	01.03.2022 р.	29 осіб	35 осіб
Донецький драматичний театр у м. Маріуполі	16.03.2022 р.	більше 300 осіб загинуло	кількість поранених – невідомо
школа та будинок культури м. Мерефа	17.03.2022 р.	23 особи	26
будинок ОДА м. Миколаїв	29.03.2022 р.	37 осіб	36 особа
залізничний вокзал м. Краматорськ	08.04.2022 р.	61 особа	121 особа
житловий будинок м. Дніпро	14.01.2023 р.	46 осіб	80 осіб
Каховська ГЕС	06.06.2023 р.	32 осіб <i>(відомості щодо постраждалих на ТОТ внаслідок даного теракту відсутні)</i>	28 осіб <i>(відомості щодо постраждалих на ТОТ внаслідок даного теракту відсутні)</i>

Така кількість жертв серед цивільного населення зумовлена, тим, що «у багатьох випадках Збройні сили російської федерації та меншою мірою Збройні сили України не дотримувалися принципів розрізнення, пропорційності та запобіжних заходів, щоб уникнути або щонайменше звести до мінімуму випадкову загибель цивільного населення та пошкодження цивільних об'єктів» [23].

Також, серед найбільших загроз для життя і здоров'я під час збройного конфлікту, крім безпосереднього впливу військових дій, особливо небезпечними є:

- 1) руйнування ключової інфраструктури;

- 2) повна відсутність доступу до основних ресурсів і медичних послуг;
- 3) неможливість безпечної евакуації з зони конфлікту;
- 4) застосування заборонених озброєнь;
- 5) загроза від нерозірваних мін і боєприпасів;
- 6) катастрофічне погіршення санітарних умов;
- 7) виникнення екологічних і техногенних катастроф;
- 8) масштабна гуманітарна криза, а також загроза життю на окупованих територіях.

Зокрема, за даними Звіту про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України станом на початок 2024 р. «прямі задокументовані збитки від руйнувань об'єктів охорони здоров'я складають \$3,12 млрд.» [25], а кількість зруйнованих об'єктів медичної сфери склала 1284 (до них відносяться лікарні, стоматології, поліклініки, консультативно-діагностичні центри, центри крові, медичні склади, амбулаторії, медичні кабінети, лабораторії, бюро судмедекспертиз), що склало близько 2% від загальної вартості втрат України.

Також, відмічається серед цивільного населення психологічна та соціальна дезінтеграція, адже, військові дії, втрати близьких та руйнування домівок спричиняють психологічні травми серед населення, зумовлюють розпад соціальних зв'язків та громад, зростання злочинності і насильства. Міністерство охорони здоров'я за попередніми прогнозами психологічної підтримки потребуватиме 15 млн. українців з них приблизно 3-4 млн., оскільки кожне 5 людина буде мати негативні наслідки для психічного здоров'я, а кожна 10 людина відчує негативні наслідки на рівні важкої або середньої тяжкості хвороби.

Таке прогнозування передбачає, що негативні наслідки впливу війни на психічне здоров'я в подальшому створюватимуть додаткове навантаження на систему охорони здоров'я, зокрема: «психічні розлади

мають негативні наслідки в першу чергу на поширення серцево-судинних хвороб, діабету, артритів, астми, онкологічних захворювань; психічні розлади погіршують результати лікування хронічних хвороб та збільшують смертність від онкологічних хвороб; понад 50% (в 4 рази частіше, ніж загальне населення) осіб з психічними розладами мають також розлади сну, що часто призводять до хвороб органів дихання; особи з психічними розладами більш схильні до куріння, важче кидають згубну звичку та в середньому курять більше; в цілому звернення до лікарів, увага до власного здоров'я та періодичність проходження рутинних обстежень падає за наявності психічних хвороб, що призводить до пізньої діагностики хвороб та меншої успішності їх лікування; ризик смерті від раку за наявності депресивних розладів зростає на 50%, а від серцевих — на 67%; серед осіб з ПТСР більш поширені гіпертонія, стенокардія, тахікардія, інші захворювання серця, виразка шлунка, гастрит і артрит. Окрім того, ПТСР часто спонукає до ризикової поведінки, що призводить до зловживання алкоголем, наркотиками чи деструктивної поведінки та пов'язаних з ними наслідків; у разі важких пережитих травм окремі ризики можуть наставати на 10-15 років раніше, ніж в середньому в популяції» [26].

Масові переміщення населення в межах країни та за кордон. Зокрема, станом на 31.01.2024 р. 4,3 мільйони біженців з України мають статус тимчасового захисту в ЄС, що становить 98 % від загальної кількості отримувачів захисту, з них 46,1% - жінки, 33,2% - діти, 20,7% - дорослі чоловіки. Основними країнами ЄС, які прийняли біженців з України, стали Німеччина (1270150 осіб; 29,5% від загальної кількості ЄС), Польща (951560; 22,1%) і Чехія (381190; 8,9%) [28].

За даними International Organization for Migration висвітленими у Звіті про внутрішнє переміщення населення в Україні (раунд 14 жовтень 2023 р.) станом на 25 вересня 2003 року в Україні налічується понад 3,7 млн. внутрішньо переміщених осіб, з них 52% зосереджено в п'яти

областях України найбільша кількість внутрішньо переміщених осіб зареєстрована у Харківській та Дніпропетровських областях, 46 % ВПО з Донецької та Харківських областей [29] (Рис.3).

Рис. 3. Мапа переміщення та мобільності ВПО в Україні станом на 25.09.2023 р. (за матеріалами Звіту про внутрішнє переміщення населення в Україні (раунд 14 жовтень 2023 р.) International Organization for Migration (https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R14_Displacement_ENG-UKR.pdf))

РОЗДІЛ 3

МІЖНАРОДНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)

3.1. Міжнародно-правові механізми захисту прав громадянського населення під час російсько-української війни

Після початку війни на сході України в 2014 році, а також після широкомасштабного вторгнення росії у 2022 році міжнародна спільнота активно підтримує Україну фінансово та у гуманітарній сфері, зокрема, допомогу надходить від:

- міжнародних організацій (наприклад, ООН, ЄС, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR), Міжнародної організації з міграції (ІОМ), Всесвітньої продовольчої програми (WFP), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світового банку, Європейського банку реконструкції та розвитку та ін.);

- неурядових організацій (наприклад, Міжнародного комітету Червоного Хреста, Save the Children, Médecins Sans Frontières, Caritas та ін.);

- приватного сектору (наприклад, актори, співаки та спортсмени світового рівня, підтримують Україну у російсько-українській війні, зокрема: Мадонна, Принцеса Уельська Кетрін Міддлтон, Сара Джессіка Паркер, Джек Глісон, подружжя Міла Куніс та Ештон Кутчер, Стівен Фрай, рок-гурт Guns N' Roses, Мартін Скорсезе та ін.);

- урядів та народів інших країн (наприклад, Великої Британії, Італії, Іспанії, Словаччини, Чехії, Франції, Канади, Нідерландів, Болгарії, Данії, Німеччини, Норвегії, Румунії, Болгарії, Данія, Німеччини, Норвегії, Словаччини та ін.).

Допомога міжнародних організацій, неурядових міжнародних організацій, приватного сектору, урядів та народів інших країн є критично важливою для підтримки економічної стабільності, вирішення гуманітарних проблем, задоволення військових потреб та реалізації структурних реформ в Україні в умовах російсько-української війни. Так, за даними Національного банку України обсяг міжнародної допомоги станом на кінець лютого 2023 року перевищив 38 млрд. доларів. Наприклад, станом на 15 січня 2023 року загальна військова допомога США склала 44,3 млрд. доларів, фінансова допомога 25 млрд. доларів, а гуманітарна 37 млрд. доларів [30].

Зокрема, допомога міжнародних урядових та неурядових організацій виражається у наступному:

1. МВФ: надано терміновий кредит у розмірі 1,4 млрд. на підтримку бюджетних потреб та платіжного балансу України в рамках Інструменту швидкого фінансування (Rapid Financing Instrument), затверджено програму фінансової підтримки України Stand-by на суму 5 млрд. доларів США, ініційовано програму довгострокової підтримки макроекономічної стабільності, забезпечення стійкого економічного зростання та зміцнення фінансової системи України Extended Fund Facility (EFF), проводяться консультації з питань економічної політики, надається технічна допомога в сфері податкової політики, банківського нагляду та державних фінансів [31].

2. Світовий банк: оголошено пакет допомоги на підтримку охорони здоров'я, соціальних програм та відновлення критичної інфраструктури, засновано проект «Підтримка державних видатків для забезпечення стійкого державного управління в Україні» (PEACE) на 3 млрд. доларів США (наприклад, у рамках даної програми надається допомога у виплаті пенсій людям похилого віку виплаті закладам охорони здоров'я за програмою медичних гарантій, заробітної плати вчителям та працівникам Державної служби з надзвичайних ситуацій, соціальної

допомоги для дітей з інвалідністю та бідних, субсидій на житлово-комунальні послуги, впровадження грантів внутрішньо переміщеним особам, така допомога характеризується як «швидка, адресна та прогнозована підтримка» [32]).

3. ЄС: надано макрофінансова допомогу на суму 1,2 млрд. євро, яка включає гранти та кредити, що було спрямовані на підтримку бюджету, реалізацію реформ та стабілізацію фінансового сектора України, затверджено пакет допомоги на суму 5 млрд. євро для підтримки енергетичного сектору, гуманітарної допомоги та відновлення інфраструктури України, впроваджено програму технічної допомоги, підтримки спроможності українських інституцій та реформування державного управління [31].

4. ООН: запроваджено гуманітарний план дій на суму 4,5 млрд. доларів США, який включає заходи з надання медичних послуг, забезпечення житлом, доступом до чистої води та продовольчої допомоги, надано допомогу розмір 3,5 млрд. доларів в сфері підтримки соціальної інтеграції внутрішньо переміщених осіб та освіти, розроблено План гуманітарних потреб і реагування, Регіональний план реагування на потреби біженців на 2024 р., механізм перехідного фінансування (Bridge financing) та ін.

5. Єврокомісія: переглянуто багаторічну фінансову програму (Multiannual Financial Framework, MFF) на 2021-2027 рр., запропоновано створення фонду Ukraine Facility (інструмент з підтримки економічного розвитку та відновлення України в межах євроінтеграції, переходу до зеленої, цифрової та інклюзивної економіки - рис. 4) із запланованим наповненням прямого бюджетного фінансування та грантів у 50 млрд. у період 2024-2027 рр. [33], запроваджено низку санкцій проти росії з метою послаблення її фінансової спроможності продовження російсько-української війни та економічної ізоляції.

Український Фонд (Ukrainian Facility)		
Компонент 1	Компонент 2	Компонент 3
Підтримка Плану відновлення України	Інвестиційна програма України	Програми підтримки
<ul style="list-style-type: none"> Підтримка ЄС у межах Плану відновлення України (Ukraine Plan) через надання грантів та позик; Підтримка реформ, що наближують вступ до ЄС, відновлення, реконструкції, модернізації, для нагальних фінансових потреб. 	<ul style="list-style-type: none"> Створення механізму зниження ризиків для інвесторів через міжнародні фінансові інституції (IFI) з метою збільшення інвестицій та залучення нових інвесторів; Підтримка українського приватного сектору. 	<ul style="list-style-type: none"> Технічна підтримка Уряду України (наближення до EU acquis та структурні реформи); Розбудова спроможності органів влади на національному, регіональному та локальному рівнях; Підтримка громадянського суспільства.
до 78% (до €39 млрд)	до 16% (до €8 млрд)	до 5% (до €2,5 млрд)

Рис.5. Напрямки підтримки Ukrainian Facility (за матеріалами сайту [European Commission https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-06/Ukraine-facility-11.pdf](https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-06/Ukraine-facility-11.pdf))

0. Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР): здійснено підтримку банківської системи України, профінансовано модернізацію української енергетичної структури, підтримка аграрного сектору України для забезпечення продовольчої безпеки в умовах війни, малого та середнього бізнесу (особливо підприємств, які перемістилися з районів активних бойових дій до більш безпечних українських регіонів), фінансування ремонту та модернізації ключових транспортних коридорів (зокрема, відновлення залізничні шляхи, автомобільні доріг та мостів, які були пошкоджені внаслідок бойових дій), підтримка в сфері охорони здоров'я та модернізація медичних закладів [31].

0. Міжнародна організація з міграції (МОМ): впровадження програм підтримки внутрішньо переміщених осіб з метою забезпечення їх житлом, медичною та психологічною допомогою, продовольчими пакетами і гігієнічними наборами, розгортання мобільних медичних бригад для надання первинної

медичної допомоги та психологічної підтримки постраждалим від війни цивільним особам, співпраця з державними органами, органами місцевого самоврядування, міжнародними неурядовими організаціями та агенціями ООН для забезпечення комплексного вирішення гуманітарних проблем в Україні у зв'язку із російсько-українською війною, збір та аналіз даних щодо кількості внутрішньо переміщених осіб та обсягів гуманітарних потреб, підтримка навчальних закладів та сприяння отриманню освіти молоді дітей в умовах війни [31].

0. UNICEF: Захист дітей молоді та жінок від СНІДу та віл-інфекцій, захист дітей від жорстокого поводження та насильства, інформування дітей щодо їх прав та підтримки ефективної політики в інтересах дітей [34].

0. Міжнародна фінансова корпорація: сприяння економічному зростанню країн, що розвиваються, через заохочення приватного підприємництва у виробничому секторі [34].

В Україні гуманітарну допомогу надають 700 гуманітарних організацій, до яких відноситься як міжнародні агентства, так і місцеві неурядові організації та благодійні фонди, основним напрямком діяльності яких залишається забезпечення цивільного населення продуктами, предметами першої потреби та засобами до існування.

Також, до міжнародних урядових та неурядових організацій, які надають допомогу Україні, відносяться: Представництво дитячого фонду ООН в Україні (підтримка багатодітних сімей та сімей з дітьми-інвалідами), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (підтримка внутрішньо переміщених осіб на всій території України із числа осіб, які одержують пенсію до 3 000 грн. на місяць), Всесвітня продовольча програма ООН (підтримка внутрішньо переміщених осіб на всій території України в порядку черги, відповідно до дати включення до бази даних), Місія Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Україні

та Товариство Червоного Хреста України (підтримка малозабезпеченим сім'ям, зокрема з числа переселенців та інших, на всій території України), Норвезька рада у справах біженців (підтримка переселенців та осіб, які проживають на тимчасово окупованих, деокупованих територіях та в зоні активних бойових дій), RED ROSE CDS LIMITED (підтримують внутрішньо переміщених осіб, пенсіонерів, осіб з інвалідністю), Естонська рада у справах біженців (підтримка вразливим категоріям населення для покриття базових потреб, зокрема в продуктах харчування, засобах гігієни та тимчасовому житлі) та ін. [34].

Зокрема, Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій співпрацює з такими міжнародними організаціями як:

1. UNHCR - United Nations High Commissioner for Refugees (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців);
2. UNICEF - United Nations International Children's Emergency Fund (Дитячий фонд ООН);
3. WFP - World Food Programme (Всесвітня продовольча програма);
4. IOM - International Organization for Migration (Міжнародна організація з міграції);
5. ICRC - International Committee of the Red Cross (Міжнародний комітет Червоного Хреста);
6. OCHA - Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (Управління з координації гуманітарних питань).

Незважаючи на значний внесок міжнародних урядових та неурядових організацій, урядів країн та приватних осіб у наданні фінансової допомоги та вирішенні гуманітарних проблем під час російсько-української війни, можна визначити ряд недоліків які слід усунути для покращення надання фінансової та гуманітарної допомоги в умовах російсько-української війни (таб. 2.).

Таб. 2 Недоліки у наданні гуманітарної допомоги в умовах російсько-української війни та шляхи їх усунення

Недоліки у наданні гуманітарної допомоги в умовах російсько-української війни	Шляхи усунення недоліків у наданні гуманітарної допомоги в умовах російсько-української війни
Відсутність належної координації між міжнародними та місцевими організаціями часто призводить до дублювання зусиль або пропуску важливих сфер допомоги	<ul style="list-style-type: none"> - створення єдиного координаційного центру, що об'єднує зусилля всіх організацій; - регулярні зустрічі та обмін інформацією між представниками уряду, міжнародних та неурядових організацій
Бюрократичні перепони та складні процедури можуть затримувати надходження допомоги до тих, хто її потребує негайно	<ul style="list-style-type: none"> - спрощення процедур та скорочення бюрократичних вимог для гуманітарних організацій; - запровадження спеціальних швидких каналів для розподілу гуманітарної допомоги в надзвичайних ситуаціях
Часто гуманітарна допомога не відповідає реальним потребам постраждалого населення через недостатнє вивчення місцевої ситуації	<ul style="list-style-type: none"> - проведення регулярних оцінок потреб на місцях із залученням місцевих громад; - залучення місцевих організацій та громад до планування та розподілу допомоги
Відсутність прозорості у використанні коштів та ресурсів може призводити до нецільового використання допомоги та зниження довіри до гуманітарних організацій.	<ul style="list-style-type: none"> - впровадження прозорих механізмів звітності та моніторингу використання коштів; - регулярні публічні звіти про діяльність та використання ресурсів гуманітарними організаціями
Небезпечні умови на територіях конфлікту можуть становити загрозу для життя та здоров'я гуманітарних працівників, що ускладнює надання допомоги	<ul style="list-style-type: none"> - підвищення рівня безпеки для гуманітарних працівників через забезпечення засобами захисту та проведення спеціальних тренінгів; - співпраця з місцевими владою та військовими для забезпечення безпечного доступу до постраждалих районів
Недостатнє фінансування та обмежені ресурси не дозволяють забезпечити всі потреби постраждалого населення	<ul style="list-style-type: none"> - активне залучення додаткових донорів та партнерів для фінансової підтримки; - розробка довгострокових стратегій фінансування та забезпечення стійкості гуманітарної допомоги.

Отже, усунення цих недоліків вимагатиме спільних зусиль як міжнародних, так і місцевих організацій, урядів та громадянського суспільства. Ефективна координація, прозорість, безпека та відповідність реальним потребам є ключовими факторами для покращення надання гуманітарної допомоги в умовах російсько-української війни.

Відповідно до положення міжнародних нормативно-правових актів, Україна має право претендувати на застосування до країни-агресора Росії

таких інститутів міжнародно-правової відповідальності як: репарація, тобто компенсація або відшкодування в результаті порушення міжнародних прав чи обов'язків в ході військової агресії, та реституція, тобто повернення вкрадених конфіскованих чи незаконно вивезених культурних об'єктів. Зокрема, Україна отримала позитивний досвід щодо вирішення питання повернення культурних цінностей викрадених РФ, оскільки за рішенням Верховного Суду Нідерландів від 09.06.2023 р. Росія зобов'язана повернути музейні експонати виставки «Крим Золотий - острів у Чорному морі» (скіфське золото), права на яке країна-агресор оспорювала протягом останніх 9 років через підставні кримські музеї.

Механізм з відшкодування шкоди, завданої культурним цінностям в ході російсько-української війни, ґрунтуються на нормативно-правові та інституційній складовій. До нормативно-правової складової механізму відшкодування шкоди завданої культурними цінностям в ході російсько-української війни відносяться наступні нормативно-правові акти, в тому числі міжнародні: IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї, Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 р. (Гаазька конвенція 1907 р.), Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14.05.1954 р. (Гаазька конвенція 1954 р.), Виконавчий регламент Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954 р.), Кодекс цивільного захисту України та ін. До інституційної складової механізму відшкодування шкоди завданої культурним цінностям в ході російсько-української війни а відноситься: Міжнародний кримінальний суд, Міжнародний суд ООН, міжнародні трибунали, Європол, Інтерпол, ЮНЕСКО, Інститут музейних служб та захисту культурної спадщини (ICMS), Інститут захисту світової культурної спадщини (ICOMOS), Міжнародна асоціація художників (IAA), Міжнародна

федерація бібліотечних асоціацій та установ (IFLA), Міжнародний (nlu.org.ua) фонд захисту пам'яток (WMF) та ін.

3.2. Шляхи вдосконалення правового захисту цивільних осіб в умовах збройного конфлікту в Україні

Правовий захист цивільних осіб під час збройного конфлікту є критичним аспектом забезпечення людської безпеки та дотримання основних прав людини. В умовах російсько-української війни питання правового захисту цивільного населення стає актуальним не тільки на національному рівні, але й в контексті міжнародного гуманітарного права. Незважаючи на наявність законодавчої міжнародної та національної бази в сфері захисту прав цивільних осіб в умовах збройного конфлікту, є нагальна потреба вдосконалення правових механізмів для ефективного їх захисту. Зокрема, серед основних шляхів удосконалення цього процесу можна виділити наступні:

1. Гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами України, адже незважаючи на ратифікацію цих документів, в національній правовій системі існують прогалини у правовому регулюванні захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту, тому варто адаптувати норми, що стосуються захисту цивільного населення під час збройних конфліктів.

2. Для вдосконалення правового захисту цивільних осіб під час війни необхідно розширити юрисдикцію національних судів щодо розгляду воєнних злочинів і порушень міжнародного гуманітарного права. Українське законодавство повинно забезпечити ефективний судовий механізм для притягнення до відповідальності за злочини проти цивільних осіб, зокрема за порушення, пов'язані з катуваннями, зґвалтуваннями, убивствами та насильницьким переміщенням.

3. Важливим аспектом є налагодження тісної співпраці з міжнародними організаціями, такими як ООН, Міжнародний комітет Червоного Хреста, а також іншими гуманітарними інституціями, що дозволить забезпечити належний моніторинг дотримання прав цивільних осіб і надання їм необхідної допомоги, крім того, така співпраця допоможе у документуванні злочинів проти цивільного населення для подальшого притягнення винних до відповідальності.

4. Особливу увагу необхідно приділити правовому захисту жінок, дітей, людей похилого віку та осіб з інвалідністю, тому важливо розробити спеціальні програми підтримки та реабілітації для постраждалих, а також удосконалити законодавчі механізми, які гарантують їх захист в умовах війни, що передбачає створення спеціалізованих державних інституцій або підрозділів для моніторингу та надання допомоги вразливим групам.

5. Важливим компонентом вдосконалення правового захисту цивільних осіб є проведення освітніх компаній з метою підвищення обізнаності населення щодо їх прав в умовах збройного конфлікту.

6. Необхідно впровадити ефективні механізми надання компенсацій постраждалим від війни цивільним особам, зокрема за втрату майна, здоров'я та інших життєво важливих ресурсів. Окрім цього, слід удосконалити процеси відновлення порушених прав через національні та міжнародні правові інструменти.

Розглянемо більш детально окремі з шляхів вдосконалення правового захисту цивільних осіб в Україні в умовах російсько-української війни.

Серед рекомендацій та перспектив відновлення галузі освіти в Україні в умовах російсько-української війни слід відзначити наступні:

1) координація та співпраця між державними органами, органами місцевого самоврядування, представниками (archer.chnu.edu.ua) громадських інституцій та міжнародним

співтовариством для забезпечення ефективного освітнього процесу в умовах війни;

2) забезпечення системи освіти достатнім рівнем фінансування, належною інфраструктурою та технічним обладнанням;

3) впровадження в освітній процес нових методик, програм соціальної та емоційної підтримки, організація груп підтримки, проведення тренінгів, впровадження в освітні заклади програм психічного здоров'я;

4) розробка та впровадження безпекових заходів для учасників освітнього процесу, в т.ч. проведення тренінгів із безпеки та надання першої медичної допомоги, включення до освітніх компонентів тем пов'язаних із громадянською відповідальністю та психологічною стійкістю;

5) підвищення кваліфікації викладачів в сфері роботи з здобувачами освіти які мають психологічні травми, відставання у навчальному процесі, змінили заклад освіти у зв'язку із переміщенням;

6) відновлення та реконструкція освітніх закладів, які було зруйновано чи пошкоджено, забезпечення доступу до новітніх технологій;

7) створення онлайн-ресурсів та платформ для отримання доступу до освітніх програм у дистанційному форматі;

8) надання допомоги вчителям у пошуку роботи та адаптації до умов провадження освітнього процесу в умовах війни;

9) участь у міжнародних освітніх програмах та грантах.

Враховуючи зауваження пріоритетними кроками проектного офісу Міністерства охорони здоров'я України у найближчий час є:

- аудит ресурсів за результатами якого буде розроблена модель надання психічної та психологічної допомоги і залученню представників ВООЗ;

- освітні програми для сімейних лікарів, соціальних працівників, психологів, освітян щодо швидких методик психологічної підтримки з урахуванням потенціального впливу війни на психічне здоров'я особи;
- запуск комунікаційно-інформаційної кампанії щодо подолання стигми щодо звернення до психолога, за даними аудиту послуг в сфері психічного здоров'я проведеного за підтримки USAID (Агентства США з міжнародного розвитку) лише 10 % українців, у випадку психічного психологічного дискомфорту, звертається до профільного лікаря;
- розробка та впровадження адаптивних мобільних застосунків ВООЗ, які даватимуть змогу робити самодіагностику та техніки самодопомоги [26].

Гуманітарна криза потребує соціальної адаптації до життєвих умов зумовлених російсько-українською війною, а для біженців і ВПО - соціальної інтеграції у громаду перебування. Специфіка соціальної адаптація та інтеграції біженців і ВПО в умовах російсько-української війни зумовлена рядом чинників, зокрема на думку М.Герінг, директорки з питань громадських відносин проєкту Superhumans Center, кожний п'ятої українець або ВПО, або має найближчого члена родини у цьому статусі, а «сприймати нове місце проживання за своє постійне пересічно через вісімдесят дев'ять років» [27].

Слід зауважити, що соціальна адаптація та інтеграція біженців і ВПО має ряд викликів, які необхідно враховувати при формуванні відповідних програм державних політик та напрямків підтримки даної категорії населення. Зокрема, шляхами подолання є шляхами подолання соціальна адаптація та інтеграція біженців і ВПО є: проведення інформаційних кампаній та освітніх програм для підвищення рівня толерантності та розуміння у місцевих громадах; спрощення процедур, створення спеціалізованих центрів для допомоги біженцям та ВПО;

організація мовних курсів та освітніх програм підтримки; активне залучення біженців та ВПО до суспільного життя, створення мереж підтримки та соціальних заходів.

Комплексний підхід до соціальної адаптації та інтеграції біженців і ВПО повинен не тільки забезпечувати базові потреби, але створювати умови для активного залучення таких осіб до суспільного життя приймаючих громад, зокрема:

1) забезпечення базових потреб (надання тимчасового або постійного житла, забезпечення основними продуктами харчування, надання доступу до медичних послуг, включаючи первинну медичну допомогу, психіатричну допомогу та вакцинацію, забезпечення доступу до чистої води, санітарних засобів та гігієнічних товарів);

2) освіта (організація курсів вивчення місцевої мови для дорослих та дітей, залучення дітей біженців та ВПО до навчальних закладів, підготовка вчителів до роботи з дітьми з різного культурного середовища, забезпечення навчальними матеріалами та ін.);

3) психологічна підтримка (надання психологічних консультацій та терапії для подолання травм спричинених переміщенням та війною, організація груп підтримки, програми релаксації та заходи спрямовані на підтримку і відновлення психічного здоров'я);

4) соціальна інтеграція (організація заходів спрямованих на ознайомлення біженців та ВПУ з культурою приймаючої громади, залучення до участі у місцевих заходах, волонтерських програмах та спільнотах, розробка програм які сприяють рівноправному доступу до послуг та ресурсів та ін.);

5) економічна інтеграція (надання допомоги у пошуку роботи, організація професійної підготовки та підвищення кваліфікації, сприяння створенню власного бізнесу шляхом залучення мікрокредитів, проведення тренінгів та консультації, забезпечення доступу до соціальних виплат та допомоги);

б) надання правової допомоги (повідомлення інформації про права біженців та ВПО, допомога у вирішенні правових питань, сприяння у відновленню та отриманню необхідних документів) та ін.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження було досягнуто поставленої мети, виконано визначені завдання та сформульовано такі висновки:

Аналіз норм міжнародного гуманітарного права засвідчив, що захист цивільного населення є ключовим елементом міжнародних зусиль у запобіганні порушенням прав людини під час військових конфліктів. Женевські конвенції 1949 року та їх Додаткові протоколи регламентують основні принципи: розмежування між цивільними та комбатантами, пропорційність застосування сили, а також надання гуманітарної допомоги. Спеціалізовані акти, такі як Конвенція про права дитини та Римський статут Міжнародного кримінального суду, забезпечують додатковий рівень захисту найбільш уразливих категорій населення. Водночас, у контексті сучасних гібридних конфліктів, зокрема російсько-української війни, дотримання цих норм стає складнішим через специфіку ведення бойових дій.

Національне законодавство України, включаючи Конституцію, закони «Про правовий режим воєнного стану» та «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», формує основну правову основу для захисту громадян у період збройного конфлікту. Додатково, прийняті спеціальні заходи для захисту прав внутрішньо переміщених осіб, забезпечення соціальних виплат і підтримки постраждалих регіонів. Водночас, аналіз показав, що національні механізми потребують удосконалення для більш ефективної реалізації правозахисних ініціатив у надзвичайних умовах.

Російсько-українська війна спричинила масштабне руйнування інфраструктури України, зокрема житлового фонду, промислових об'єктів, енергетичних систем та транспортної мережі. Економічні втрати включають скорочення ВВП, зниження інвестиційної привабливості, інфляцію та зростання рівня бідності серед населення. Оцінки Світового

банку свідчать про потребу в понад 400 млрд доларів для відновлення зруйнованої інфраструктури. Це підкреслює важливість міжнародної допомоги для економічної стабілізації та відновлення.

В ході російсько-української війни відзначається значне руйнування виробничого капіталу та інфраструктури України, негативний вплив на її економічний розвиток, зокрема, військові дії призводить до зниження транспортної, енергетичної, житлової та промислової інфраструктури, що ускладнює логістику виробництва та забезпечення базових потреб населення, а руйнування підприємств та переривання постачання сировини призводить до зниження обсягів виробництва, зменшення обсягів міжнародної торгівлі, зниження рівня надходження до державного бюджету та зумовлює додаткове фінансування воєнних витрат. Серед багатосторонніх економічних наслідків російсько-української війни визначають наступні: зростання цін на біржові товари. Україна та росія – це великі постачальники біржових товарів, які через війну не працюють на тому рівні який був раніше, тому світові ціни на газ, нафту та пшеницю різко підвищились, що спровокувало зростання цін на продовольство до рекордних рівнів, зниження рівня доходів, збільшення попиту, торговий дефіцит та зростання інфляції; порушення торгівлі, ланцюгів постачання та ремітуванні-боргових операціях в країнах Східної Європи та країнах які в сфері туризму, фінансів і торгівлі залежать від України і Росії та змушені вкладати значні кошти в підтримку економіки (наприклад в енергетичну безпеку та військову оборону); погіршення фінансових умов на фоні невпевненості бізнесу та інвесторів щодо цін та активів.

Гуманітарна криза, викликана війною, ускладнює доступ до основних послуг, таких як медична допомога, освіта, житло та правосуддя. Масове переміщення населення всередині країни та за її межами створює додаткові виклики. Особливу увагу потребують захист прав дітей, які стали жертвами депортацій, та людей похилого віку, які

залишаються в зонах бойових дій. Складнощі у фіксації воєнних злочинів та забезпеченні відповідальності винних вимагають вдосконалення існуючих правових механізмів.

Активна співпраця України з міжнародними організаціями, зокрема ООН, ОБСЄ та Міжнародним кримінальним судом, дозволяє фіксувати порушення міжнародного гуманітарного права та забезпечувати гуманітарну допомогу. Проте існує потреба в посиленні моніторингу, координації дій міжнародних та національних структур, а також у створенні ефективних механізмів компенсації постраждалим.

Після початку війни на сході України в 2014 році, а також після широкомасштабного вторгнення Росії у 2022 році міжнародна спільнота активно підтримує Україну фінансово та у гуманітарній сфері, зокрема, допомогу надходить від: міжнародних організацій (наприклад, ООН, ЄС, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR), Міжнародної організації з міграції (ІОМ), Всесвітньої продовольчої програми (WFP), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світового банку, Європейського банку реконструкції та розвитку та ін.); неурядових організацій (наприклад, Міжнародного комітету Червоного Хреста, Save the Children, Médecins Sans Frontières, Caritas та ін.); приватного сектору (наприклад, актори, співаки та спортсмени світового рівня, підтримують Україну у російсько-українській війні, зокрема: Мадонна, Принцеса Уельська Кетрін Міддлтон, Сара Джессіка Паркер, Джек Глісон, подружжя Міла Куніс та Ештон Кутчер, Стівен Фрай, рок-гурт Guns N' Roses, Мартін Скорсезе та ін); урядів та народи інших країн (наприклад, Великої Британії, Італії, Іспанії, Словаччини, Чехії, Франції, Канади, Нідерландів, Болгарії, Данії, Німеччини, Норвегії, Румунії, Болгарії, Данія, Німеччини, Норвегії, Словаччини та ін.).

До міжнародних урядових та неурядових організацій, які надають гуманітарну допомогу Україні, відносяться: Представництво дитячого фонду ООН в Україні (підтримка багатодітних сімей та сімей з дітьми-

інвалідами), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (підтримка внутрішньо переміщених осіб на всій території України із числа осіб, які одержують пенсію до 3 000 грн. на місяць), Всесвітня продовольча програма ООН (підтримка внутрішньо переміщених осіб на всій території України в порядку черги, відповідно до дати включення до бази даних), Місія Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Україні та Товариство Червоного Хреста України (підтримка малозабезпеченим сім'ям, зокрема з числа переселенців та інших, на всій території України), Норвезька рада у справах біженців (підтримка переселенців та осіб, які проживають на тимчасово окупованих, деокупованих територіях та в зоні активних бойових дій), RED ROSE CDS LIMITED (підтримують внутрішньо переміщених осіб, пенсіонерів, осіб з інвалідністю), Естонська рада у справах біженців (підтримка вразливим категоріям населення для покриття базових потреб, зокрема в продуктах харчування, засобах гігієни та тимчасовому житлі) та ін.

Запропоновано комплекс заходів, зокрема: гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами, розробку спеціальних програм реабілітації постраждалих, посилення моніторингу дотримання прав людини, залучення громадянського суспільства до процесу захисту постраждалих осіб, а також вдосконалення системи документування воєнних злочинів. Міжнародний досвід відновлення після конфліктів може стати основою для стратегічного планування в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text> (дата звернення: 03.08.2024)
2. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 13.08.2024)
3. Загальна декларація прав людини: ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 21.08.2024)
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ООН від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 25.08.2024)
5. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 03.08.2024)
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I): ООН від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 14.08.2024)
7. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 10.07.1998 р.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 13.08.2024)
8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977р.: ООН від 08.06. 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199?find=1&text=%D0%B4%D1%96%D1%82%D0%B5#Text (дата звернення: 12.04.2024 р.)

9. Декларація прав дитини: ГА ООН від 20.11.1959 р.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text (дата звернення: 11.08.2024)
10. Конвенція ООН про права дитини: ООН від 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 11.08.2024)
11. Про правовий режим воєнного стану: Законі України: Закон України від 12.05.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 23.09.2024)
12. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 21.09.2024)
13. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 23.08.2024)
14. Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.10. 2013 р. № 841. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.09.2024)
15. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 13.08.2024)
16. Національна стратегія у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021 р. № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> (дата звернення: 14.08.2024)

17. Сенаторова О.В. Права людини і збройні конфлікти: навчальний посібник. Київ, 2018. 208 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_6_copy.pdf (дата звернення: 28.08.2024)
18. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14?find=1&text=%D0%B7%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B9%D0%BD#w1_1 (дата звернення: 13.08.2024)
19. Війна в Україні забрала життя щонайменше 10,58 тис. цивільних, ще 19,88 тис. поранено. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/969555.html> (дата звернення: 23.08.2024)
20. Діти війни. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/about-us/> (дата звернення: 21.09.2024)
21. ООН опублікувала доповідь про масові страти цивільних в Україні військовими РФ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3629920-oon-opublikovala-dopovid-pro-masovi-strati-civilnih-v-ukraini-vijskovimi-rf.html> (дата звернення: 22.08.2024)
22. Вбивства цивільних осіб: свавільні страти та напади на окремих цивільних осіб у київській, чернігівській і сумській областях у контексті збройного нападу російської федерації на Україну: Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини. 2022. 40 с. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-12/2022-12-07-ONCHR-Thematic-Report-Killings-UKR.pdf> (дата звернення: 15.08.2024)
23. Нова доповідь Управління ООН з прав людини наводить шокуючі наслідки війни в Україні. URL: <https://ukraine.un.org/uk> (дата звернення: 14.08.2024)
24. Шевченко О. Виклики гуманітарної кризи під час війни в Україні для внутрішньо переміщених осіб та інших вразливих груп. Social Work and Education, Vol. 10, No 3, 2023. С.327 URL:

<http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/30747/1/SHEVCHENKO.pdf>

DOI: 10.25128/2520-6230.22.3.6 (дата звернення: 18.08.2024)

25. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року. 2024. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf (дата звернення: 01.08.2024)

26. Ляшко В. Вплив війни на психічне здоров'я – колосальний. Веб-сторінка Міністерства охорони здоров'я України. 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/vpliv-vijni-na-psihichne-zdorovya-kolosalnij-viktor-lyashko> (дата звернення: 03.08.2024)

27. Воєнні злочини і гуманітарна криза — наукова конференція в Гарварді розглядає, як Україні вийти з війни. LB.ua Дорослий погляд на світ. 2023. URL: https://lb.ua/blog/rebulding_ukraine/546135_voienni_zlochini_i_gumanitarna_kriza_.html (дата звернення: 09.09.2024)

28. Перун Є. Євростат: 4,3 мільйона громадян, що залишили Україну, мають статус тимчасового захисту в ЄС. LB.ua. Дорослий догляд на світ. 2024. URL: https://lb.ua/society/2024/03/10/602675_ievrostat_43_milyona_gromadyan_s_hcho.html (дата звернення: 03.09.2024)

29. Звіті про внутрішнє переміщення населення в Україні (раунд 14 жовтень 2023 р.). International Organization for Migration. 2023. URL: https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R14_Displacement_ENG-UKR.pdf (дата звернення: 23.08.2024)

30. Городиська В. Військова техніка та мільярди доларів: що отримала Україна від партнерів за рік війни. 24: Економіка. 2023. URL: https://24tv.ua/economy/mizhnarodna-dopomoga-2023-skilki-viyskovoyi-finansovoyi-dopomogi_n2270406 (дата звернення: 22.08.2024)

31. Николайчук Н. Роль іноземної фінансової допомоги у стабілізації української економіки в умовах повномасштабної війни протягом 2022-2023 років. Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2024. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5adba654-6d39-4ae1-a5ad-39919f844353/content> (дата звернення: 17.08.2024)
32. Підтримка України під час війни. World Bank Group. 2023. URL: <https://www.worldbank.org/uk/country/ukraine/brief/peace> (дата звернення: 11.08.2024)
33. Рада ЄС затвердила інструмент Ukraine Facility обсягом 50 млрд євро на 2024-2027 роки. Комунікаційна команда віцеприм'єрки питань європейської та євроатлантичної інтеграції. 2024. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/rada-yes-zatverdyla-instrument-ukraine-facility-obsyagom-50-mlrd-yevro-na-2024-2027-roky/> (дата звернення: 22.08.2024)
34. Фінансова підтримка. Портал «Інформація під час війни для людей з інвалідністю та людей старшого віку». 2024. URL: <https://dopomoha-info.org.ua/dopomoga/finansova-pidtrymka/#%D0%94%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D1%82%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%97%D1%97%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F> (дата звернення: 23.08.2024)
35. World Economic Situation and Prospects as of mid-2023. Department of Economic and Social Affairs Economic Analysis. 2024. URL: <https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/world-economic-situation-and-prospects-as-of-mid-2023/> (дата звернення: 29.08.2024)

36. Черновол К. В ООН оцінили вартість відновлення України після війни. УНІАН. 2023. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/v-oon-nazvali-vartist-vidnovlennya-ukrajini-pislya-viyni-12259293.html> (дата звернення: 29.09.2024)
37. Богдан Т. Фінансово-економічні наслідки війни. LB.ua.: Дорослий погляд на світ. 2023. URL: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/550614_finansovoekonomichni_naslidki.html (дата звернення: 13.09.2024)
38. Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до майже \$155 млрд — оцінка KSE Institute станом на січень 2024 року. Kyiv School of Economics. 2024. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zrosla-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/> (дата звернення: 03.08.2024)
39. Петровський Д. Перевалила за \$150 мільярдів: названо суму збитків української інфраструктури через війну. УНІАН. 2024. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/viyna-v-ukrajini-nazvano-novu-suma-zbitkiv-ukrajinskoji-infrastrukturi-12541719.html> (дата звернення: 28.08.2024)
40. Важливість розвитку людського капіталу у сучасному світі. Якою має бути стратегія України. 2021. Український інститут майбутнього. URL: <https://uifuture.org/publications/vazhlyvist-rozvytku-lyudskogo-kapitalu-u-suchasnomu-sviti-yakoyu-maye-buty-strategiya-ukrayiny/> (дата звернення: 29.08.2024)
41. Галіані С. Як війна в Україні змінює економічний і бізнесовий ландшафти країн, регіонів та світу. Журнал Forbes Ukraine. 2023. URL: <https://forbes.ua/money/velika-ekonomichna-perebudova-25082023-15642> (дата звернення: 11.08.2024)
42. Мудра І. Будь-яка шкода культурній спадщині є збитком культурній спадщині всього людства. Юридична газета ONLINE:

Всеукраїнське професійне юридичне видання. 2024. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/irina-mudra-budyaka-shkoda-kulturniy-spadshchini-e-zbitkom-kulturniy-spadshchini-vsogo-lyudstva.html> (дата звернення: 07.08.2024)

43. Гавловська А.О., Томіліна Ю.Є. До питання відшкодування шкоди завданої культурним цінностям в ході російсько-української війни. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»: зб. наук. праць / гол. ред. Стратонов В.М. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 3. С.38 DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2023-6-7> (дата звернення: 09.08.2024)

44. Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. Вандалізм і мародерство: війна Росії проти культурної спадщини України. УКРІНФОРМ. 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3729227-vandalizm-i-maroderstvo-vijna-rosii-proti-kulturnoi-spadsini-ukraini.html> (дата звернення: 24.08.2024)

45. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX-поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с. ISBN 978-966-02-9461-5